

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΣΤΑΣ ΑΡΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΙΤΟΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΤΕΧΝΗ
ΠΑΙΔΕΙΑ

5

ΑΘΗΝΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ Δ. ΓΛΗΝΟΣ

ΕΥ.Δ. της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Βλέπουμε, πὸς ἡ ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μαρξοῦ κοροϊφώθηκε ἀρκετὰ. Τὴν ἀρχὴ του γιὰ τὸ χάσμα, ποὺ χωρίζει τὴν ἐπιστὴμὴ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τὴν ἀνάπτυξαν δίνοντας τῆς πάντα τὴ σφραγίδα τῆς προσωποποίησης τους, ὄχι μόνο φιλόσοφοι, σὰν τὸ Μέγερσον λόγου χάρι, μὰ καὶ πολλοὶ ἐπιστήμονες, ποὺ φιλοσόφησαν. Κι ἐρχόμαστε ἔτσι στὸ βαθὺ καὶ πρωτότυπο ἐπιστημονικὸ μναλὸ τῶν τελευταίων χρόνων, στὸν Ἄνρι Πουανκαρέ¹⁾.

(ἀκολουθεῖ συνέχεια)

Ι. Κ. ΚΟΡΔΑΤΟΥ

ΟΙ ΕΠΙΚΡΙΤΕΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

Ἄρχω στὴ σχολή, ποὺ πιστεύει, πὸς ἡ μεγαλύτερη κατάκτηση τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης εἶναι ὁ «ἱστορικὸς ὕλισμός» τοῦ Μάρξ. Κι αὐτό, γιατί μᾶς δίνει μιὰ ἐπὶ πλέον καὶ ἀπόλυτα ἐνιαία ἐπιστημονικὴ θεωρία γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις καὶ μορφές της, ἀπὸ τὰ παλιὰ τὰ χρόνια ὡς τὶς ἡμέρες μας.

Ὡστόσο εἶναι κοινὸ μυστικὸ, πὸς ἡ κριτικὴ δὲν ἔπαυε νὰ τοῦ ἀρνιέται τὸ ἐπιστημονικὸ κῦρος. Ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἀκόμα ἐπιστὴμὴ παίρνει ὀλοτέλα καὶ ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντι στὸ μαρξισμό. Στὰ χρόνια μας μάλιστα ἡ πολεμικὴ κριτικὴ ἐναντὶα στὸ μαρξισμό γίνεται ὀλοένα ἐντονώτερη καὶ ἀφορμὴ βέβαια εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι οἱ θεωρίες τοῦ Μάρξ ἔγιναν τὸ πνευματικὸ ὄπλο τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Ἔτσι ἔγινε καὶ στὸ παρελθόν. Κάθε νέα θεωρία, ποὺ ἔπαιρνε ἐπαναστατικὴ θέση ἀπέναντι στὴν ἐπίσημη ἐπιστὴμη, ἔβρισκε τὸν κατατρεμὸ καὶ τὴν περιφρόνηση τῆς ἐπίσημης ἐπιστήμης.

Τὰ ἐπιχειρήματα, ποὺ φέρνουν οἱ ἀντίπαλοι τοῦ μαρξισμοῦ—τὰ ὅπωςδήποτε σοβαρὰ—εἶναι σχεδὸν τὰ ἴδια. Καὶ ὡς ἓνα σημεῖο μάλιστα μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι καὶ στερεότυπα.

Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ πρόκειται νὰ ἐξετάσωμε ἔδῳ. Καὶ τὴν ἀφορμὴ μᾶς τὴν ἔδωκε ὁ φίλος κ. Ν. Καζαντζάκης, ποὺ μάλιστα στὸ ἄρθρο του, ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν «Ἀναγέννηση»²⁾ μὲ τὸν τίτλο «Συζήτηση μέναν Ἀρχηγό», ἀνακεφαλαιώνει τὴν ἀντιμαρξικὴ ἐπιχειρηματολογία φέρνοντας μάλιστα καὶ μερικὰ δικὰ του χτυπητὰ παραδείγματα γιὰ ν' ἀποδείξει, πὸς δὲν ὑπάρχει ἱστορικὴ ἐπιβεβαίωση τοῦ μαρξισμοῦ σὲ μερικὰ μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Οἱ ἀναγνώστες τῆς «Ἀναγέννησης» πιστεύω νὰ ἐνδιαφέρονται ν' ἀκούσουν καὶ τὴν ἀντίθετη ἀποψη. Ἐξάλλου τώρα τελευταῖα στὸν τόπο μας ἀπ' ἀφορμὴ τοῦ πρώτου μου βιβλίου «Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821» ἀκουστήκανε τοῦ κόσμου οἱ κουταμάρες ἀπὸ λογιῆς λογιῆς κριτικούς γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Ἀκόμα καὶ στὴν Ἐκθεση τοῦ ἀρεοπαγίτη κ. Ἀντωνάκης γιὰ τὰ «Μαρασλειακὰ» διαβάξω νὰ ἐπικρίνεται ὁ μαρξισμός καὶ εἰδικώτερα ἡ φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ, ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, σὰν «μία κατ' ἐξοχὴν μυστικοπαθὴς θεωρία». Πλάνη χοντροκομμένη. Γιατὶ ἂν ὑπάρχει μιὰ θεωρία, ποὺ δὲν εἶναι μυστι-

¹⁾ Ἔργα του, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσῃ τὶς φιλοσοφικὰς ἰδέας τοῦ Henri Poincaré: «La science et l'Hypothèse» ἔκδ. Flammarion, «La Valeur de la science» ἔκδ. Flammarion, «Science et Méthode» ἔκδ. Flam., «Dernières Pensées» ἔκδ. Flam.

²⁾ Κοίτ. Ἀναγέννηση φυλλ. 1^ο σ. 19—24.

κοπαθής», είναι ή θεωρία του ιστορικού υλισμοῦ. "Ας είναι τὰ ἴδια καὶ χειρότερα εἶπε πρόπερσι, ὄντας εἰσηγητὴς στὸ Σεβαστοπούλειο διαγωνισμό, ἕνας πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς—καὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας μάλιστα—ὁ κ. Λογοθέτης.

Ὁ κ. Καζαντζάκης φυσικὰ δὲν πέρφτει σὲ τέτιες πλάνες. Δὲν ἀρχίζει μὲ ἀπόλυτους δογματισμοὺς ἀφοριστικούς. Συζητάει. Φέρνει παραδείγματα. Σκέφτεται. Οὔτε εἶναι ἕνας τύπος «συντηρητικὸς», οὔτε «ἀπολογητὴς» τῶν σημερινῶν θεσμῶν τῆς κοινωνίας. Ἴσα ἴσα θέλει γὰ εἶναι «φίλος τῆς νέας Ρουσίας», κι ἀκόμα ἕνας ἐπαναστατημένος λογοτέχνης, ποὺ ζητάει νέους κόσμους στὶς καλλιτεχνικὲς του ὁρμές. Ἐπηρεασμένος μόνο ἀπὸ τὸ Μπέρξον δὲ βλέπει ἄλλη φιλοσοφία κατάλληλη νὰ τὸν ἱκανοποιῇ. Γιαὺτὸ σπρώχτηκε στὸ νὰ παραδεχτῆ τὰ «πλάσματα» (Fiction) καὶ τοὺς φανταστικούς «μύθους» σὰν ἐσώτερη ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου, πλησιάζοντας τὸ συνδικαλιστικὸ ἀναρχισμὸ τοῦ Σορέλ καὶ ἀποκαλύφοντας ἔτσι τὴν πίστη του στὴ διαρχία (dualisme). Εἶναι λοιπὸν ἕνας κατὰ βάθος ἀντιυλιστὴς καὶ ἀντιδιαλεκτικός. Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ διαφωνία του μὲ τὸ μαρξισμό. Ὁ διαλεκτικὸς υλισμὸς τοῦ Μάρξ ἀποκρούει τοὺς μεταφυσικούς ἀκροβατισμοὺς κι οὔτε παραδέχεται, πὼς ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του διαρχικός.

"Ας εἶναι, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ὁ κ. Καζαντζάκης θέλοντας νὰ στηρίξη τοὺς συλλογισμοὺς του καὶ τὶς δικές του θεωρίες—ἂν καὶ πολὺ καθαρὰ δὲν εἶς διατυπώνει—πρῶτα πρῶτα ἀρνιέται, πὼς ὑπάρχουν σταθεροὶ νόμοι μέσα στὰ κοινωνικὰ φαινόμενα. Μιὰ γενικὴ ἀρνηση, χωρὶς μάλιστα ἐπιστημονικὲς ἀποδείξεις, φυσικὰ δὲ μπορεῖ νὰ ἔχη ἀξιώσεις σταθερῆς καὶ ἀπρόσβλητης ἀλήθειας. Ὡστόσο στὸ μέρος αὐτὸ τῆς κριτικῆς του τοῦ ἀπάντησε ὁ κ. Καρούζος κι ἐγὼ μὲ τὸ ἄρθρο μου «φυσικοὶ καὶ κοινωνικοὶ νόμοι», ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ 4^ο φυλλ. τῆς «Ἀναγέννησης». Ὁ κ. Καζαντζάκης προχωρώντας παραδέχεται, πὼς «τὸ κάθε ἱστορικὸ γεγονός εἶναι δημιούργημα ἀρίρνητων συντελεστῶν». Καὶ γιὰ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσῃ αὐτὸ μὲ ἱστορικὰ δοκουμένα προσθέτει: «Ὁ Ναπολέοντας ἔδωκε στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἕναν ἀπροσδόκητο ἑνθμό, κυρίειρε λαοὺς, θεμέλιωσε βασιλεία, ὑψωσε στὶς ἀστικὲς ψυχὲς τὸ καταπληχτικὸ ὄραμα μιᾶς τεράστιας αὐτοκρατορίας».

Ἡ καρλαϊλικὴ αὐτὴ ἀντίληψη εἶναι ὀλότελα λανθασμένη. Κανένας μαρξιστὴς δὲν ἀρνιέται τὸ ρόλο, ποὺ παίζουν οἱ μεγάλοι ἄντρες μέσα σὲ μιὰν «ἱστορικὴ ἐποχὴ». Μὲ μιὰ ἐπεξήγηση ὅμως, πὼς ὁ ρόλος τους αὐτὸς δὲ δημιουργεῖ ἐποχές, εἶναι μόνο καθοδηγητικὸς μέσα στὶς μεγάλες αὐτὲς ἐποχές. Οἱ ἀρχηγοὶ εἶναι ἡ πρωτοπορεία τῆς κοινωνικῆς ἐμπροσθοφυλακῆς σὲ κάθε ἱστορικὴ περίοδο. Στὴν περίπτωσι ὅμως τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασις ἡ στρατιωτικὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Ναπολέοντα δὲν ἔπαιξε οὔτε αὐτὸ τὸ ρόλο. Τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση θὰ τὴ νιώσουμε καὶ θὰ τὴ σπουδάσωμε στὴν αἱματηρὴ πάλι τῆς φεουδαρχίας καὶ τῆς μπουρζουαζίας. Στοὺς ἀγῶνες τῶν Ἰακωβίνων καὶ Γιρονδίνων. Θὰ τὴ διαβάσωμε μέσα στοὺς νέους πολιτικούς καὶ κοινωνικούς θεσμοὺς τῆς, ποὺ ἐγκαινίασε καὶ ἐθέσπισε. Οἱ πολιτικοὶ σκοποὶ τῆς νικηφόρας γαλλικῆς μπουρζουαζίας, ποὺ ἀντιπροσώπευαν ὄχι κανένα «ἰδεῶδες» ἀφαιρεμένο, οὔτε καμιὰ δικαιοσύνη ἰδανικὴ, μὰ τὰ οικονομικὰ συμφέροντα τῆς, ὅταν εἶδε, πὼς ἀπὸ τὸν ἀντιδραστικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς ἄλλης Εὐρώπης καὶ τὶς προδοσίαις καὶ τὶς ἔνοπλες ἐπιθέσεις τῶν γάλλων εὐγενῶν κιντύνει, ζήτησε μιὰ διέξοδο. Κι ἔτσι, ὅταν γιὰ τὶς αἰτίαις αὐτὲς ἔχασε τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς ἱκανότητα, γιὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κῆρος τῆς, στὴν ἀρχὴ κατάφυγε στὸ Διευθυντήριο κι ὕστερα στὸ σπαθὶ τοῦ βουαπαρτικοῦ

δεσποτισμοῦ. Ἄν δὲν ἦταν ὁ Βονοπάρτης κάποιος ἄλλος στρατηγὸς θὰ ἔπαιζε τὸν ἴδιον ρόλο. Δὲν ἔχει σημασία, ἂν δὲν θὰ πραγματοποιοῦσε τὶς ἴδιες στρατιωτικὲς νίκες. Τὸ σπουδαῖο καὶ βασικὸ εἶναι, πῶς τὸ ὄραμα τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας δὲν ἦταν προσωπικὴ ἔμπνευση τοῦ Ναπολέοντα. Οἱ μεγάλες ἐκστρατεῖες ἔχουν βαθύτερα αἷτια, πού θὰ τὰ βροῦμε μελετώντας τὶς γενεσιουργικὲς αἰτίες τῆς ἐπανάστασης ἐκείνης.

Μὰ σάμπως εἶναι μοναχὰ ὁ Ναπολέοντας; — μᾶς λέει ὁ κ. Καζαντζάκης — εἶναι καὶ ὁ Μουχάμετ καὶ ὁ Χριστός.

— Πῶς μπορεῖτε, λέει, νὰ ἐξηγήσετε μὲ τὶς οἰκονομικὲς μονάχα ἀνάγκες (διάβαζε «οἰκονομικὴ ἐξέλιξη», γιατί αὐτὸς εἶναι ὁ σωστὸς μαρξιστικὸς ὅρος) τὸ ξαφνικὸ στὸν VII αἰῶνα ἀνατίναγμα τῆς Ἀραβίας ἀπὸ τὴν ἀφάνεια καὶ τὴν ἀθλιότητα; Καὶ τέτια ἐπιχειρήματα φαίνονται πολλὰς φορὲς, πῶς γκρεμίζουν ὅλο τὸ θεωρητικὸ οἰκοδομήματα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ὅταν ἀντιταχτοῦν σὲ ἀνθρώπους ἀνίδεους. Εἶναι ἀλήθεια, πῶς καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἀραβίας ἀπὸ μικροὺς καὶ μεγάλους ἱστορικοὺς γράφτηκε μὲ τὸ ἴδιον γνωστὸ μοτίβο, πού ἔχουν γραφτῆ ὅλες οἱ ἱστορίες τῶν λαῶν. Δηλαδὴ μὲ τὰ ἀντραγαθῆματα τῶν φυλάρχων καὶ βασιλευδῶν. Γι' αὐτὸ ἦταν ἐπόμενο καὶ ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Μουχάμετ νὰ ἐξηγηθῆ ἰδεαλιστικὰ καὶ ἀτομικιστικὰ.

Αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ μονομέρεια ὁ κ. Καζαντζάκης τὴν πῆρε γιὰ ἱστορικὴ ἀλήθεια καὶ ἔτσι βρῆκε ἓνα εὐκόλο καὶ «ἀποστομοτικὸ» κατὰ τὴ γνώμη του ἐπιχείρημα. Ἀπὸ καλὴ ἴσως πρόθεση καὶ πίστη. Ἐντούτοις καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἀραβίας ὄχι μοναχὰ στὸν VII αἰῶνα, μὰ καὶ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς τῆς, δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἀνεξήγητο καὶ τὸ μυστηριακό. Ξέρουμε, δηλαδὴ ξέρουν ὅσοι καταπιάνονται μὲ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας, πῶς στὸν VI καὶ VII αἰῶνα ἄρχισε κάποια ἐμπορικὴ κίνηση ἀνάμεσα στὶς σκόρπιες φυλὲς τῆς Ἀραβίας. Ἡ ἐμπορικὴ αὐτὴ κίνηση (ὄχι βέβαια μὲ τὴ σημερινὴ καπιταλιστικὴ μορφή) δημιούργησε τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ κεντρικὴ, ἐνιαία διοίκηση, σ' ὅλη τὴν Ἀραβία. Ἐτσι ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ ἄρχισε μιὰ ζωνρὴ κίνηση γιὰ τὴν ἐνωσὴ τῶν ἀνεξάρτητων ὡς τὰ τότε ἀραβικῶν φυλῶν. Ἡ κίνηση αὐτὴ — ἐξαιτίας τῶν κοινωνικοοικονομικῶν συνθηκῶν — πῆρε θρησκευτικὴ μορφή. Κι ἔχομε παράδειγμα χτυπητὸ γιὰ τὶς οἰκονομικὲς αὐτὲς συνθηκὲς τὰ θρησκευτικὰ πανηγύρια, πού στὴν ἐποχὴ αὐτὴ κατάντησαν σ' ὅλη τὴν Ἀραβία οὐσιαστικὰ ἐμπορικὲς ἀνταλλαχτικὲς ἀγορὲς. Ἀπὸ τὴ νέα τάξη τῶν ἐμπορευομένων μιὰ σημαντικὴ μειοψηφία, οἱ χανίφ, ἔπαψαν νὰ πιστεῖουν στὶς παλιὲς θεότητες τῆς Ἀραβίας καὶ σήκωσαν τὴ σημαία τοῦ μονοθεϊσμοῦ. Τὸ κίνημα αὐτὸ στὸ βάθος του δὲν ἦταν θρησκευτικὸ, μὰ κοινωνικό.

Ὁ Μωάμεθ δὲ δημιούργησε λοιπὸν μόνος του, μὲ τὸ ἔτσι θέλω, καμιὰ νέη θρησκεία. Οἱ χανίφ εἶναι οἱ πρωτοπόροι τῆς νέας κίνησης. Ὁ μονοθεϊσμός δὲν ἦταν ἔμπνευση καὶ ἔργο προσωπικὸ τοῦ Μουχάμετ, μὰ ἱστορικὸς σταθμὸς γιὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἀραβίας. Ἡ Μέκκα καὶ ἡ Μεδίνα, μιὰ πού εἶχαν δημιουργηθῆ πρὶν ἀπὸ τὸ Μουχάμετ οἱ ἀνάλογοι ὅροι, ἔπρεπε νὰ ἔχουν ἓνα θεό, ἓνα δίκαιο, τὰ ἴδια ἴθνη καὶ ἔθιμα. Ὁ ἓνας θεὸς θὰ ἦταν ὁ δυνατώτερος συνεχτικὸς δεσμός. Ἐξάλλου δὲν εἶναι καὶ τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Μουχάμεθ ἦταν διεθυντὴς μιᾶς μεγάλης, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης, πού ἔκαμε τὸ ἀνταλλαχτικὸ καὶ μεταφορικὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὴ Μεδίνα στὴ Μέκκα καὶ ἀπὸ τὴ Μέκκα στὴ Μεδίνα. Αὐτὰ τὰ λίγα ὑποθέτω ἀρκοῦν.

Μὰ καὶ γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν ἴδια γνώμη ἔχει ὁ κ. Κ. Τὴν θεωρεῖ «προσωπικὸ» δημιούργημα. Οἱ σκλάβοι, λέει, τὸν παρεξήγησαν. Ἐξάρτητα ἀπὸ τὶς γνωστὲς θεωρίες, ποὺ ἀμφισβητοῦν ἂν ὑπῆρξεν ἓνας Χριστὸς Μεσσίας ἢ πολλοὶ καὶ ἀκόμα ἂν εἶναι ἱστορικὸ τὸ πρόσωπο Ἰησοῦς, τὸ γεγονὸς εἶναι, πὼς ὁ Χριστιανισμὸς παρουσιάστηκε στὴν ἐποχὴ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ τὸν κ. Καζαντζάκη δὲν ὑπάρχει τὸ λεγόμενον χριστολογικὸ πρόβλημα. Μὰ οὔτε καὶ τὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ λαβαίνει ὑπόψιν του. Δὲν ξεχωρίζει γ. γ. τὸ χριστιανισμὸ: στὸν πρωτόγονο χριστιανισμὸ τῆς Παλαιστίνης καὶ στὸ μεσογειακὸ χριστιανισμὸ (παυλιανισμὸς).

Ὁ πρωτόγονος χριστιανισμὸς γεννημένος μέσα στὴν κακομοιριασμένη Παλαιστίνη ἔχει πατέρα τὴ μεγάλη φτώχεια, ποὺ εἶχε καταστρέψει τοὺς μικροπαραγωγούς καὶ μικροτεχνίτες. Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ ὅλες τὶς πηγὲς παρουσιάζεται ὡς ἓνας κοινωνικὸς ἐπαναστάτης ¹⁾ «Δὲν ἦρθα νὰ φέρω εἰρήνη, ἀλλὰ νὰ βάλω φωτιά». Ἐπίσης ὁ πρωτόγονος χριστιανισμὸς πῆρε μορφή κομμουνιστικὴν στὰ μέσα τῆς κατανάλωσης.

Ὁ κ. Καζαντζάκης ἐπιμένει στὴ θεολογικὴ ἀντίληψη τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ ὅμως καὶ αὐτὴ ἢ προτεσταντικὴ θεολογία καὶ ἢ ἱστορικὴ κριτικὴ τὴν ἔχουν ὀλότελα ἀναστρέψει. Φαίνεται ἀκόμα νὰ μὴν ἔχη καθόλου ὑπόψιν του τὸ ἔργο τοῦ Καούτσκη γιὰ τὴν «Γένεση τοῦ Χριστιανισμοῦ». Ὡστόσο καὶ ὁ ἴδιος καταλαβαίνει πὼς «ἂν καὶ ὁ Χριστὸς δὲ γινιάστηκε γιὰ οἰκονομικὰ ζητήματα... οἱ σκλάβοι κάτω στὰ ὑπόγεια τῶν ἀφεντάδων παραμιόρφωναν σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιθυμίες τους τὸ Χριστὸ καὶ τὸν ἀνακήρυξαν στρατηγὸ τῶν πεινασμένων». Γιὰ νὰ ἐπηρεαστῇ ὅμως ὁ Χριστιανισμὸς ὄχι ἀπὸ τὸν ἀρχηγό του μὰ ἀπὸ τοὺς πόθους τῶν σκλάβων, αὐτὸ δὲ δείχνει ἴσα ἴσα, πὼς δὲν εἶναι δημιούργημα προσωπικὸ τοῦ ἰδρυτῆ του; Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ὁ κ. Καζαντζάκης ἀναγκάζεται νὰ κάμῃ καὶ ἄλλες ὑποχωρήσεις. «Ναί, μᾶς λέει, τὰ οἰκονομικὰ αἴτια παίζουν ἓναν ἀπὸ τοὺς κυρίαρχους ρόλους, μὰ πολλὲς φορὲς καὶ ἄλλοι παράγοντες, ποὺ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν οἰκονομικῶν αἰτίων, ἢ θρησκεία, ἢ ράτσα, οἱ διάφορες ἱστορικὲς περιπέτειες, ἢ ἐμψύχωση ἓνος ἥρωα, κυριαρχοῦν καὶ καθορίζουν τὸ ζετύλιμα ἓνος λαοῦ».

Καὶ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ εἶναι στερεότυπο. Ὅλη ἡ ἀντιμαρξικὴ κριτικὴ αὐτὸ παίρνει γιὰ βάση. Εἶναι ἡ θεωρία τῆς «ποικιλίας» τῶν παραγόντων. Μὰ τὸ εἶπαμε, πὼς ἡ ἱστορία διέπεται ἀπὸ νόμους. Ὅπως στὴ φύση ἔτσι καὶ στὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ὑπάρχουν σταθεροὶ νόμοι καὶ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι γενικοί. Ἄλλο τὸ ζήτημα τὶ μᾶς φαίνεται καλύτερο νὰ ἦταν καὶ ἄλλο, τὶ εἶναι (ἀντικειμενικά). Ἄλλο τὸ πὼς φανταζόμαστε ἑμεῖς (ὑποκειμενικά) τὴν ἐξέλιξη καὶ ἄλλο, πὼς αὐτὴ γίνεται. Ὅταν εἴτε ἀπὸ ἰσχυρὴν ἐπίδραση τοῦ ἰδεαλισμοῦ, εἴτε ἀπὸ προτίμηση τοῦ μεταφυσισμοῦ, εἴτε ἀπὸ ἄγνοια τοῦ διαλεκτισμοῦ ὕλισμοῦ πλάθωμε σχηματικὰ συστήματα μελλοντικά, ἑμεῖς εἴμαστε «στενοὶ καὶ μονομερεῖς» καὶ ὄχι οἱ νόμοι, ποὺ ἀντικειμενικὰ διέπουν τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα. Ἡ μαρξικὴ κοινωνιολογία δὲν πλάθει δικούς της νόμους, ἀλλὰ περιγράφει καὶ ἐρμηνεύει ἐκείνους, ποὺ ἀντικειμενικὰ ὑπάρχουν.

Ἡ θρησκεία, οἱ ἱστορικὲς περιπέτειες, τὰ ἰδανικά κλπ. ποιὸς εἶπε, πὼς δὲν παίζουν κανένα καὶ πολλὲς φορὲς σημαντικώτατο ρόλο μέσα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ; Ἡ

¹⁾ Κοίτ. Μάρκ. Β. 17. καὶ Λουκ. ΙΒ. 49 κ. πρ. καὶ ΚΒ. 86 κλπ.

διαφωνία μας όμως είναι, πώς στο βάθος όλα αυτά είναι αποτελέσματα από βαθύτερες οικονομικές αιτίες. Ειδικά για τη θρησκεία δεν είναι κανένα «αυθιπόστατο» φαινόμενο μέσα στην κοινωνία και γενικά στην ανθρώπινη ιστορία. Η θρησκεία διαμορφώνεται τέτια ή τέτια σύμφωνα με την κοινωνική διαοργάνωση. Όταν θα πάφουν μέσα στην κοινωνία οί οικονομικοί ανταγωνισμοί, όταν αλλάξει αυθέμελα τὸ κοινωνικοπολιτικό καθεστὸς και τὴν ἀμάθεια τὴν ἀντικαταστήση ἡ ἐπιστήμη, ποιὸς πιστεύει πὸς θα ὑπάρχη θρησκεία; ¹⁾ Ἐπίσης και ἡ ράτσα δὲν παίζει κανένα δημιουργικό ρόλο μέσα στην πορεία τῆς ἀνθρώπινης ιστορίας. Οί παλιές θεωρίες για τὸ ρόλο τῆς ράτσας ἔπεσαν. Τὸ ξαναζωντάνεμα τους μόνη αἰτία ἔχει νὰ δικαιολογήση τοὺς καταχτητικούς σκοποὺς τῶν λεγομένων πολιτισμένων λαῶν ἐπάνω στους ἀπολίτιστους. Ἡ ράτσα (δὲν ταυτίζω ὀλότελα τὴν ἔννοια τῆς με τὴν ἔννοια τῆς φυλῆς) δὲν εἶναι συνένοση φατριῶν, γενεῶν ἢ φατριῶν δηλαδή δὲν εἶναι συνένοση πολιτικοκοινωνική, ὅπως ἡ φυλή, ἀλλὰ εἶναι ἓνα μεγάλο ἢ μικρὸ σύνολο ἀπὸ ἀνθρώπινα εἶδη, (ἄρα και φυλές και νομάδες και φατρίες κλπ.), πὸν ξεχωρίζονται ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα τους σωματικά χαρακτηριστικά, γεννημένα πάλι κι αὐτὰ ἀπὸ τὶς φυσικές συνθήκες (κλίμα, ὑγρασία, ἀέρα, γεωλογικός σχηματισμός, γλωρίδα, θερμοκρασία κλπ.), πὸν περιτριγυρίζουν τὸν ἀνθρωπο ἀπὸ χιλιάδες χρόνια.

***

Προχωρώντας στην κριτική του ὁ κ. Καζαντζάκης πέφτει και σὲ μιὰ μεγάλη παρεξήγηση. Παίρνει δηλ. για βέβαιο, πὸς οί μαρξιστὲς ὑποστηρίζουν, πὸς τὸ ἱστορικό ξετύλιμα ἑνὸς λαοῦ ἔξαρτιέται ἀπὸ τὶς τέτιες ἢ τέτιες οικονομικές ἀνάγκες του ²⁾. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη εἶναι σφαλερή. Ὁ Μαρξ πουθενὰ δὲ μίλησε για οικονομικές ἀνάγκες. Μιλáει για τὶς ὑλικές παραγωγικές δυνάμεις (για τὴν Τεχνική τῆς κοινωνίας), πὸν ὅταν φτάσουν σὲναν ὠρισμένο βαθμὸ ἀνάπτυξης, ἔρχονται σὲ ἀντίθεση με τὶς ὑπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις, πὸν στὴ νομική γλώσσα τὶς λέμε σχέσεις ἰδιοκτησίας... Και τότες ἀρχίζει ἡ κοινωνική ἀνατροπή. Με τὴν ἀλλαγὴ τῶν οικονομικῶν βάσεων γίνεται ἀργὰ ἢ γρηγορότερα μεταβολὴ σὲ ὄλο τὸ πελώριο ἐποικοδόμημα τους. Ἐξετάζοντας τὶς ἀνατροπὲς αὐτές, πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὴν ἀνατροπὴ τῶν οικονομικῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς, πὸν μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν με ἐπιστημονική ἀκρίβεια ἀπὸ τὶς νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές και φιλοσοφικές μεταβολές, με μιὰ λέξη ἀπὸ τὶς ἰδεολογικές

¹⁾ Για τὴ γένεση και ἐξέλιξη τῆς θρησκείας καθὼς και για τὴν καταγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ, κοίτα τὸ νέο μου βιβλίο «*Ἀρχαῖες θρησκείες και Χριστιανισμός*» (Ἐκδ. Γ. Βασιλείου) πὸν θα κυκλοφορήση σὲ λίγες μέρες.

²⁾ Οί ὑλικές ἀνάγκες ἔδωσαν βέβαια τὴν πρώτη ὄθηση σὲ νὰ δημιουργήση ὁ πρωτόγονος ἀνθρωπος τὰ τεχνικά του ἐργαλεῖα και ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς ἐμπορικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ δὲν καθορίζουν αὐτές τὴν κοινωνική ἐξέλιξη. Οί ὑλικές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου (τροφή, στέγη, ρουχισμός κλπ.) δὲν ἦταν πάντα οί ἴδιες και οὔτε θα εἶναι. Ὁ ἄγριος δὲ φορεῖ οὔτε τρασπαρὰν κάλτσες, οὔτε μαγιό, οὔτε κοιμάται σὲ μεταξωτὰ ἢ μάλλινα σεντόνια. Δὲ φορεῖ οὔτε λουστρίνια οὔτε μπότες οὔτε και ἀρβύλες. Ἐπίσης ὁ ἀρχαῖος ἔλληνας ἐλεύτερος και δοῦλος οὔτε ντύνονταν οὔτε κοιμόντανε, ὅπως ὁ σημερινὸς ἀστὸς και προλετάριος. Ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς λοιπὸν εἶναι ἐκεῖνος, πὸν σὲ κάθε ἱστορική περίοδο (ἐποχὴ) προσδιορίζει αὐτές ἢ ἐκεῖνες τὶς ὑλικές ἀνάγκες. Ἐπρεπε πρῶτα νὰ γίνουν τὰ μεγάλα κλωστοῦφαντήρια κι ὕστερα νὰ δημιουργηθοῦν οί τέτιες ἢ τέτιες ντυσιές κλπ.

μορφές, που μ' αυτές οι άνθρωποι νιώθουν τη σύγκρουση αυτή και αγωνίζονται. Πουθενά λοιπόν δε γίνεται άμεσα λόγος για ανάγκες του στομαχιού, όπως πιστεύει και ο κ. Δελμούζος. Ο μαρξισμός δεν είναι τόσο άπλοϊκός. Η κοινωνία είναι ένα πλάττο σύστημα από αλληλεπιδράσεις. Και οι αλληλεπιδράσεις αυτές είναι πολύμορφες και πολύπλοκες. Βέβαια σ' όλες τις περιπτώσεις οι οικονομικές αιτίες (με την έννοια, που δώσαμε παραπάνω) δεν είναι δλοφάνερες, γιατί μᾶς λείπουν πολλά ή λιγώτερα στοιχεία, που θα μᾶς φανερώσουν τὸ πρωταρχικό κίνητρο τῆς ἀλλαγῆς. Ὑπάρχουν μερικές ἐποχές «σκοτεινές». Φαίνονται τέτοιες, γιατί δεν ἔχουν ἐρευνηθῆ ἀκόμα κατάβαθα οἱ ἱστορικές τους συνθήκες.

***

Ἐρχόμαστε τώρα σὲ μιὰν ἄλλη κατηγορία: Ἡ ὑλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, μᾶς λένε, εἶναι μονόπλευρη, μονομερής: Ἄλλη στερεότυπη κατηγορία. Μὰ τί θὰ πῆ: μονόπλευρη, μονομερής; Ὅτι δηλαδή δὲ λαβαίνει ὑπόψει τῆς πολλῆς αἰτίας μαζί π.χ. τὸ ρόλο τῶν ἰδεῶν (ιδανικῶν), τῆς θρησκείας σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις, τῆς ἱστορικές περιπέτειες, τῆ μεγαλοφυΐα ὠρισμένων μεγάλων ἀνδρῶν κλπ. Μὲ ὅσα εἶπαμε παραπάνω, ἔχομε ἀπαντήσῃ σαυτὴ τὴν κατηγορία. Δὲ λέμε, πὼς στὴν ταύδε ἱστορικὴ περίοδο ἔπαιξαν ρόλο μόνο τὰ οικονομικά φαινόμενα, μὰ πὼς ἡ βασικὴ ἀφετηρία τῆς ἱστορικῆς ἀλλαγῆς ἦταν τὰ οικονομικά αἷτια. Οἱ τέτοιες ἢ τέτοιες ἰδέες, συντηρητικὲς καὶ ἐπαναστατικὲς, φιλελεύθερες καὶ ριζοσπαστικὲς, θεοκρατικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἔχουν βέβαια μεγάλη ἐπίδραση, μὰ ἡ ἀφετηρία τους δὲν εἶναι οὐρανοκατέβατη, δὲν εἶναι καθαρὰ καὶ ἀπροσδιόριστα δημιουργήματα τοῦ «πνεύματος», ἀλλὰ ἀντικαθρεφτίζουσαν πάντα τὴν οἰκονομία τῆς κοινωνίας, μὲ τῆς ταξικὲς διαφορὲς καὶ ἀντιθέσεις κλπ. Ὅταν λέμε, πὼς ὁ γάλλος ἀστὸς στὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασης ἦταν «πατριώτης» ἢ πάλι ὅταν λέμε, ὅτι ὁ σημερινὸς κομμουνιστὴς, που τραγουδάει καὶ δραματίζεται γιὰ πατρίδα του ὅλη τὴν οἰκουμένη, εἶναι «ἀντιπατριώτης», δὲ θὰ πῆ, πὼς ἀντικειμενικὰ δὲν ὑπάρχουν οἱ τέτοιες ἰδέες καὶ τὰ τέτια ἢ τέτια πολιτικὰ προγράματα. Κάθε ἄλλο μάλιστα. Τὸ ζήτημα ὅμως στὰ βάση του εἶναι, γιατί ὁ τότε γάλλος ἀστὸς ἦταν προοδευτικὸς καὶ ἐπαναστάτης, ἐνῶ ἡ ἴδια τάξη σήμερα εἶναι συντηρητικὴ καὶ ἀντιεπαναστατικὴ. Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ πρόβλημα. Πὼς θὰ ἐξηγηθῆ ἡ ἀλλαγὴ στῆς ἰδέες ἀπὸ τότες ἴσαμε σήμερα. Νὰ ποῦμε, πὼς αὐτὸ γίνεται στὰ ζουτουροῦ, ἀπὸ τὴν «τύχη», εἶναι πολὺ ἀπλοϊκὴ ἢ ἐξήγηση, που θὰ δώσουμε. Νὰ παραδεχτοῦμε, πὼς ἀπὸ «θεία ἐμπνευση» ἢ ἀπὸ κάποια «ἰδεολογικὴ ἀποκάλυψη» ὁ γάλλος ἀστὸς στὴν ἐπανάσταση του ἦταν «πατριώτης καὶ ἐπαναστάτης» πάλι δὲ δίνομε μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση. Ὁ μαρξιστὴς κοινωνιολόγος χωρὶς νὰ εἶναι μονομερής (ἴσα ἴσα δὲν εἶναι καθόλου μονόπλευρος, ὅπως οἱ ὄπαδοὶ τῶν ἄλλων κοινωνιολογικῶν σχολῶν) ἐμβαθύνει στὰ πράματα καὶ μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐρευνα, που κάνει, δλόκληρης τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, που ἐξετάζει, ἐξηγᾶει μὲ βάση τὴν οἰκονομικὴ συγκρότηση τῆς κοινωνίας, τῆς πολιτικὲς κοινωνικὲς καὶ ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις τῆς.